

Мовно-літературний аспект сучасної наукової парадигми

СТАТУС КАТЕГОРІЇ ГРАДАЦІЇ В НАУКОВІЙ ПАРАДИГМІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Марчук Людмила

*доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
lyudmylamarchuk60@gmail.com*

Значна кількість слів сучасної української мови перебуває під впливом градування і вказує на змінну ознаку, а саме: ступені порівняння прикметників, прислівників; іменники, прикметники із демінутивно-меліоративними та аугментативно-пейоративними суфіксами; дієслова зі значенням міри; синоніми в лексичній системі мови; синтаксичні конструкції з однорідним відкритим градаційним рядом нагнітання ознаки; градація як стилістична фігура.

Підлягають градації слова, які в семантичному чи функціональному аспекті вказують на певний ступінь вияву ознаки.

Градацію розглядаємо як один із видів модальності, що накладається на дескриптивний зміст мовного висловлення. Завдання дескриптивної лінгвістики – констатувати те, що є без пояснення [5, с. 245]. У лінгвістичному контексті висловлення – це «...самодостатня мовно-мисленнева структура, яка за своєю природою є носієм завершеної думки, і, здебільшого, виражається реченням» [5, с. 48]. Для висловлень, які мають градаційну ознаку, характерно вживання особливої структури, яка містить факультативні компоненти. Семантичний зв'язок слів у градаційному висловленні здійснює автор на основі нейтрального (нормального) слова та слова, що виконує градаційну функцію і є як основним, так і факультативним елементом. Напр.: «Вони швидко обдивилися вагона і так само швидко зникли» (В. Шевчук. Юнаки з вогняної печі, с. 280). Інтенсифікаторами градації є прислівники на означення способу дії швидко, які мають градаційну опозицію повільно. Напр.: «Зорі розкинулись на все небо, не затьмарені жодною хмаринкою, повний місяць сліпив очі» (Н. Шахрай. Сутінки удвох, с. 181). Займенники *все* і *жодна* – це градаційна опозиція, тоді як прикметник *повний* інтенсифікує ознаку і

може бути антонімом до опозиційного прикметника неповний або молодий.

Складний характер градації полягає в особливій градаційній функції, що виявлене через суб'єктивну та об'єктивну комунікації. Градаційна функція реалізує відображення найнижчої/найвищої міри вияву ознаки об'єкта. Напр.: «Але найбільше вразило хлопців велике, на весь людський зріст, дзеркало – у дорогій візерунковій дерев'яній рамі» (В. Арбузьяров. Євангеліє від Євгена, с. 163). Спостерігаємо градаційне відображення дійсності в лексемах: 1) вразило найбільше/найменше або взагалі могло не вразити; 2) велике (дзеркало)/маленьке, величина підкреслена вказівкою на розмір – на весь людський зріст; 3) дорога (рама)/дешева; тобто простежуємо градаційний поділ дій, розмірів, вартостей. Пор.: «А пам'ятаєш мене зовсім маленькою, в школі?» (Н. Шахрай. Сутінки удвох, с. 193). Згадка про юний вік, коли дівчинка ще навчається в школі, вік 7–10 років. Поняття градаційної функції в кожному випадку прирівнюємо до семантичної ознаки, оскільки мовець додає власні градаційні ознаки до тексту, який з погляду нейтрального слухача не мав би градаційного моменту. Напр.: «По тому вершилася трагедія, а по тому одна з найлютіших, найцинічніших неправд» (Ю. Мушкетик. Ціловані кулями, с. 15). Найлютіші, найцинічніші неправди, на погляд оповідача, були ознаками трагедії.

Так, у реченні: «З заплющеними очима вона здавалася зовсім чужою і більш мертвою, ніж живою» (Н. Шахрай. Сутінки удвох, с. 189) прикметники *чужий* (у значенні сторонній) і *мертвий* (у значенні такий, у якому припинилося життя) не можуть мати більшої або меншої градаційної ознаки, проте в акті комунікації ця ознака, як суб'єктивне відображення навколишнього світу, з'являється. Градаційну ознаку кольору *білий* створює прикметник *чистий* та займенник *такий*, напр.: «Ці троянди такі білі, що я не можу втриматися, аби не попестити їх. Здаються чистими, бачиш? Чистими, ось що мене зворушує» (Н. Шахрай. Сутінки удвох, с. 222). Градієнтом до слова *грубіян* став прикметник *солдафонський*: «Осел! Солдафонський грубіян!» (Н. Шахрай. Сутінки удвох, с. 243). Градієнт – «міра зростання або спадання в просторі якоїсь фізичної величини на одиницю довжини» [1, с. 195]. Величину приміщення та його висоту описано з погляду дівчинки, градаційна ознака підкреслена як за допомогою градаційної лексики (широкі, височенні), так і синтаксично (відокремлене порівняння сходини, по яких можна машиною проїхати) та контексту (стеля аж під небом). Пор.: «Широкі мармурові сходини,

по яких машиною можна проїхати, височенні стіни, а стеля була десь аж під небом. Світлані здавалося, що ось-ось відчиняться двері квартири, мимо якої вони саме проходили, звідти вигляне хтось страшний і вхопить її у свої величезні долоні» (А. Дімаров. Боги на продаж, с. 136).

Отже, функція «...є основою категоризації концептуальної системи людської свідомості та, зокрема, внутрішнього лексику мовців і відповідно до мовних явищ, що проявляються у комунікативному акті...» [4, с. 98].

Обов'язковий градаційний семантичний компонент співвідноситься із сигніфікативним аспектом значення і є необхідним для існування градаційних одиниць різних рівнів.

На лексико-семантичному рівні наводимо приклади синонімів, оскільки однією з найважливіших розрізняювальних функцій синонімів є відмінність у градаційності вияву спільної ознаки; антонімів, оскільки вони створюють контрарну або градаційну опозицію (М.П. Кочерган називав її градуальною [2, с. 160]), яка передбачає обов'язково проміжний або середній член; лексем, що перебувають у гіперо-гіпонімічних відношеннях. Напр.: «Якби він знав цей пройдисвіт, який хаос суперечливих думок і почуттів, яку руйнацію здійснив він у несформованих дитячих душах своєю появою біля схованки, на краю вонючої канави, порослої ряскою і жорсткою осокою» (В. Арбузаров. Євангеліє від Євгена, 142). Хаос – це (за одним із значень) цілковите безладдя, безладне скупчення, плутанина, сумбур [1, с. 1338]; руйнація – результат порушення цілісності [1, с. 1088]. У реченні обидва слова є синонімами і розташовані з наростанням градаційної ознаки. О.І. Нечитайло зазначає, що в передмовах до тлумачних словників розмежовано вживання синонімів у тлумаченнях, створено певні градації їхнього застосування і більш чи менш послідовно відбито основні елементи синонімічних зв'язків слів. Досить значне місце у тлумачному словникові посідають уточнювально-синонімічні тлумачення на зразок «синонім + обмежувальне чи уточнювальне слово» (напр., присл. – дуже, досить, надто, трохи і т.п.): дикенько – трохи дико. Найактивніше вони використані під час тлумачення якісних прикметників та прислівників, які вступають у синонімічні відношення градаційного типу [3, с. 82]. Такі синоніми можуть бути як узуальними, так і контекстуальними, напр.: «Єдине, що керувало нею в цей момент – гнів, безмежний, ненаситний, кровожерливий, нестримний, убивчий...» (М. Гримич. Фріда, с. 28). Синоніми розташовані так, що перший елемент

синонімічного ряду й останній найбільше наповнені градаційною ознакою: безмежний/безмірний, а, отже, надзвичайно сильний та убивчий/смертельний, які відрізняються один від одного тим, що в першому випадку градація поступово збільшується, а в другому вона досягла вже найвищої межі. Прикметники *ненаситний* і *кровожерливий* належать до спільного синонімічного ряду.

Спостерігаємо вияв градаційних ознак в реченнях з антонімічними парами, напр.: «Малий Ясько ще сипав скоромовкою, очі його то звужувались, то ширшали, тільки Віра, либонь, нічого вже не чула, бо зненацька загуло їй у скронях, зашуміло у вухах – і все довкола неї почало темніти, наче вкривалося попелом» (Є. Гуцало. Весна високого року, с. 95). Антоніми *ширшати/звужуватись* допускають існування норми, проміжного стану – бути нормального (звичайного) розміру.

Система градаційних значень перебуває в постійному русі та зміні (за Д. Болінджером), що пояснює відмінності в описуванні градаційних засобів не лише у порівняльному аспекті, а й на прикладі однієї мови.

Отже, градація – це функціонально-семантична категорія, оскільки системного характеру мови не існує поза всіма, охопленими нею, варіантами, оскільки лише всебічний аналіз варіантів мовної норми дає поняття та достовірні дані щодо норми інваріантності.

Поняття людського чинника в градаційній семантиці дозволяє виділити градаційну функцію як мету висловлення – вказівку на ступінь величини вияву ознаки градуйованого об'єкта в комунікації, що визначає сприйняття градаційності як додаткового значення в галузі оцінки, інтенсивності, кількості, заперечення. Тобто, поняття градації отримує вторинну репрезентацію у мові через додавання нових характеристик.

Список джерел

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови: [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. 1440 с.

2. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: підручник [для студ. філолог. спец. вищ. заклад. освіти]. Київ : Видавничий центр «Академія», 2000. 368с.

3. Нечитайло О. І. Синоніми як засіб розкриття значення слова. *Мовознавство*. 1980. №6. С. 82–86.

4. Селіванова О. О. Актуальні напрямки сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). Київ : Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 1999. 148 с.

5. Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики : енцикл. словник для фахівців з теоретик. гуманіст. дисциплін та гуманіст. інф-ки. Київ : «АртЕк», 1998. 336 с.